

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Summer 2025, No. 62

An interpretative study of the inherent dignity of man in the physical dimension from the perspective of the Holy Quran

Mojtaba Mostashreq¹ \ Ali Awsat Baqeri²

1. PhD student in Quran and Hadith Sciences, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran, (corresponding author).

mojtaba.mostashreq@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Quranic Interpretation and Sciences, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran.

bagheri@qabas.net

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	<p>This article examines the inherent dignity of man in the physical dimension from the perspective of the Holy Quran. The main issue of this research is to answer the question of whether the inherent dignity of man also refers to his physical dimension or not. This understanding can have a significant impact on explaining the place of man in the system of creation. The present study, using a library study method and an analytical-interpretive problem-solving method with the application of thematic interpretation, analyzes the reasons for the denial of inherent dignity in the physical dimension and the evidence to prove this point of view. The attribution of the term "the best of creators" to Allah Almighty, being man prostrated for him after the breath of life is breathed into him, and the fact that the physical characteristics of dignity are not universal are among the reasons for denying the inherent dignity of man in the physical dimension. In contrast, those who affirm the inherent dignity of man in the physical dimension used evidence such as a beautiful form and structure, balance in composition, and the distinctiveness of some human senses and organs compared to other animals, which was criticized and analyzed. In this regard, interpretive narrations regarding physical dignity are examined and their documentary and conceptual strength is assessed. The article ultimately concludes that Quranic and narrational evidence attributes the inherent dignity of man to his spiritual and intellectual characteristics, and attributing this dignity to the physical dimension faces numerous problems.</p>
Date of received: 2025/3/23	
Date of modified: 2025/6/11	
Date of accepted: 2025/7/16	
Keywords	Inherent human dignity, physical dignity, verse of Respect, beautiful form, beautiful structure.
Cite this article:	Mostashreq, Mojtaba & Ali Awsat Baqeri (2025). An interpretative study of the inherent dignity of man in the physical dimension from the perspective of the Holy Quran. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (2). 71-96. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Human dignity is one of the fundamental components in determining one's place in the system of creation and plays an important role in ethics, law, social sciences, and education. The Holy Quran, especially in the verse “And certainly We have honored the children of Adam¹”, explains this inherent gift for all human beings. The main question is this, that does human have inherent dignity in physical dimension in addition to spiritual one? The importance of this research is in this regard that knowing the physical aspect of dignity provides comprehensive conception of status of human in the creation. Having made the several researches like “human dignity in the Quran”², “Dignity of Human in the Quran and fundamental indications of it in discussion of personality in psychology”³ and “human dignity in the light of Quran and Traditions”⁴, human dignity has been made less attention to it. This article, aiming to analyze Quranic evidences and examining different views of exegetes and researchers, analyzes confirming and negation of human dignity from view point of physical aspect.

Methodology

Research method is descriptive-interpretive one and based on thematic commentary. In this research, at first, the verses related to inherent human dignity have been collected, then inherent human dignity has been analyzed by thematic commentary approach. The evidences which confirm or negate this dignity have been analyzed. Searching for the verses, has been done in two ways: verbal search through word-finder tools and conceptual search based on connotations and the meanings of related verses. Analyzing the verses has been done through helping from contextual, literal and interpretive evidences; and one of the features of this research is using experimental contexts which have been not use in previous researches.

Discussion

From the view point of those who negate human dignity in the physical aspect, creation of human being at begging stages have been formed from the materials like “clay”, “black smelly mud”, “dry clay” which shows that he has no privileged feature regarding to other creatures. The last stage and distinguishable one, is blowing Allah the spirit by which human has been got virtue of being as a target of prostration (by angels). This matter shows that, human dignity is because of his spiritual aspect, not his physical one. Also, changing the expression from “He created” to “we produced his in another shape of creation” and mention Allah by this title: “best of creators” after blowing the spirit, witnesses to superiority of this stage and its distinction from previous physical stages.

In analyzing the verses about physical favors like eye, ear, tongue and fingers, these necessarily do not indicate to superiority of inherent dignity; because many animals provided by more accurate senses and better physical power. These group of verses, have been mentioned more, regarding to recall us the divine blessings or human scorch for his negligence from these favors, not to show the physical supremacy of human over other creatures.

In the part of analyzing the traditions, it has been documented to a tradition from Ibn

1. Surah Esra (17) / verse 70.

2. Behruz Yadollahpur.

3. Mahdi Mashayekhi.

4. Mostafa Salimi Zare'; Kazem Qadizadeh.

'Abbas that he knows human dignity in using the hand for eating and working. But, these traditions, have weak and disrupted chain and they do not return back to Infallible Ones; so, documentable from the view point of interpretive authenticity. In addition, the interpretations that refer to "best form" and "best structure" as a reason for physical advantage, have been criticized; because, these concepts could refer to rational and spiritual beauty and perfection.

At the end, mostly the Quranic and traditional evidences know human dignity as an influenced one from spiritual, rational, capability of distinguishing and speaking dimension, that physical features will be in service of them as tool.

Conclusion

Examining the verses and traditions show that attributing human dignity to physical aspect of human will deal with conceptual challenges. Even though some texts, indicate to characteristics like upright tall, delicacy of the finger (tips) or beauty of the form, but these specialties even are not the peculiarity of human or have been rooted in his spiritual and rational dimension. As well, the physical features with criteria like universality and being formative have no compatibility with inherent dignity. From the view point of Quran, human dignity has been arisen from his spirit, reason and choice and when the physical characteristics are valuable that be in service of this exalted dimension. So, from the perspective of Quran, honoring human being in the verse "we honored human being", more than that it be supervising to physical capabilities, indicate to his elevated status as a being that provided by specialties like intellect, free will and capability of elevating his spirituality; and these are the prerogatives that show the reality of human being and are the bases for distinguishing him from other creatures. This attitude could make a background for reviewing the concepts like Human Right, Justice and Ethics based on human dignity.

References

A) Books

- *The Holy Quran*.
- Aalusi, Mahmoud bin Abdullah (1984). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qoran al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani (the Spirit of the Meanings in the Commentary of the Great Quran and Seven Repeated Verses)*. Beirut: Daar al-Kotob al-'Elmia. [In Arabic]
- Ayyashi, Muhammad bin Mas'oud (1959). *Kitab Al-Tafsir (the Book of Exegesis)*. Tehran: al-Maktabah al-'Elmiah al-Eslamiah. [In Arabic]
- Azhari, Muhammad bin Ahmad (2000). *Tahdhib al-Logha (Refining the language)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Bahrani, Hashim bin Suleiman (1994). *Al-Borhan fi Tafsir al-Qur'an (the Proof in the Commentary of the Quran)*. Ba'that Foundation Research. Qom: Al-Ba'that Institute. [In Arabic]
- *The Cairo Declaration on Human Rights in Islam* (1990)
- Farra, Yahya bin Ziyad (1980). *Ma'ani al-Qoran (The meanings of the Qur'an)*. Cairo: Al-Hayah al-Mesriah al-'Ammah lel-Kitab. [In Arabic]
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1985). *Kitab al-'Ain (the Book of al-'Ain)*. Qom: Dar al-Hijra. [In Arabic]
- Faiz Kashani, Mohammad Mohsen (1986). *Tafsir al-Safi (the Purer Exegesis)*. Tehran: Sadr Library. [In Arabic]

- Fayyumi, Ahmad bin Muhammad (1985). *Al-Mesbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir by Al-Rafe'I (the Illuminating Lamp in Gharib al-Sharh al-Kabir by Al-Rafe'I)*. Qom: Dar al-Hejra. [In Arabic]
- Harrani, Hassan bin Ali (1983). *Tohaf al-'Oqul (the Gifts of Wisdom)*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Helli, Hassan bin Ali (1963). *Al-Rijal "Ibn Dawud" (the [science of introducing the] Men [in traditions] "Ibn Davud")*. Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- Helli, Hasan bin Yusuf (1980). *Rijal al-Allamah al-Helli (Rijal of 'Allamah Helli)*. Najaf: Dar al-Dakhaer. [In Arabic]
- Ibn Aashur, Muhammad Tahir (1999). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanweer (the Writing and the Illuminating Exegesis)*. Beirut: Institute of Arabic History. [In Arabic]
- Ibn Darid, Muhammad bin Hassan (1998 AD). *Jamharah al-Logha (the Collection of the Words)*. Beirut: Dar Al Elm for the millions. [In Arabic]
- Ibn Fars, Ahmad (1983). *Mo'jam Maqaeis al-Logha (The dictionary of linguistic Criteria)*. Qom: Maktab al-E'lam al-Eslami. [In Arabic]
- Ibn Sideh, Ali bin Ismail (2000). *Al-Mohkam wa al-Mohit al-A'zam (the Firm and the Great Ocean)*. Beirut: Dar al-Kotob Al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Javadi Amoli, Abdullah (2010). *Falsafe Hoquqe Bashar (Philosophy of human rights)*. Qom: Israa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (1987). *Keramats dar Qoran (the Dignity in the Qur'an)*. Tehran: Rajaa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2006). *Sarcheshme Andishe (The source of thought)*. Vol. 2. Qom: Esraa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2005). *Tafsire Mowzu'ie Qorane Karim (Thematic Exegesis of the Noble Qur'an)*. Vol. 12 (the Nature in the Qur'an). Qom: Israa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2002). *Tafsire Mowzu'ie Qorane Karim (Thematic Exegesis of the Noble Qur'an)*. Vol. 14 (The face and character of man in the Qur'an). Qom: Israa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2010). *Tasnim*. Vol. 3. Qom: Esraa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2010). *Tasnim*. Vol. 13. Qom: Esraa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2013). *Tasnim*. Vol. 28. Qom: Esraa. [In Persian]
- Jawhari, Ismail bin Hammad (1983). *Taj al-Logha wa Sehad al-Arabiya (the Crown of the Vocabulary and the Correct ones in Arabic)*. Beirut: Dar Al 'Elm for the millions. [In Arabic]
- Kolaini, Muhammad bin Yaqoob (1986). *Al-Kafi (the Sufficient)*. Tehran: Dar al-Ketab al-Islamiya. [In Arabic]
- Khomeini, Seyyed Ruhollah (2002). *Taqirrate Falsafi (Philosophical Writings)*. Tehran: Imam Khomeini Works Editing and Publishing Institute. [In Persian]
- Majlesi, Mohammad Baqer (1982). *Behar al-Anwar (the Seas of the Lights)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Madani, Ali Khan bin Ahmad (2005). *Kitab al-Taraz al-Awwal wa al-Konaaz lema 'Alayh men Loghah al-Arab al-Mo'awwal (The book of first Method and Powerful one, from what the language of the Arabs relied on)*. Mashhad: Aal-Bayt Institute for the Revival of Heritage. [In Arabic]
- Mashayekhi, Mohammad Mahdi (2018). *Keramate Ensan dar Qoran wa Delalathaye Mabnaaeie aan dar Mabhathe Shakhshiat dar Rawanshenasi (Human Dignity in the Quran and Its Basic Implications in the Subject of Personality in Psychology)*

- (Dissertation). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2001). *Besuye Khodsazi (Towards Self-Development)*. Written by Karim Sobhani. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
 - Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2014). *Ensan-Shenasi "M'aref Qoran 3" (Anthropology "Quranic Knowledge 3")*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
 - Mozaffar, Mohammad Reza (2011). *Osul al-Feqh (Principles of Jurisprudence)*. Vol. 1 and 2. Qom: Ismailian. [In Arabic]
 - Makarem Shirazi, Nasser and Others (1992). *Tafsire Nemune (Exemplary Interpretation)*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiya. [In Persian]
 - Najjashi, Ahmad bin Ali (1986). *Rijal al-Najjashi (Rejal of Najjashi)*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
 - Qareshi Bonabi, Seyyed Ali Akbar (1993). *Qamuse Qoran (Quran Dictionary)*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islam'ilia. [In Persian]
 - Qomi, Ali bin Ibrahim (1984). *Tafsir al-Qami (Qomi Commentary)*. Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
 - Qomi Mashhadi, Mohammad bin Mohammad Reza (1989). *Tafsir Kanz al-Daqaq wa Bahr al-Gharaeb (the Exegesis of the Treasure of the delicate points and the Sea of the Stranges)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
 - Ragheb Esfahani, Hussein bin Muhammad (1983). *Mofradat Alfaz al-Qoran (Vocabulary words of the Qur'an)*. Beirut and Damascus: Dar al-'Elm and al-Dar al-Shamia. [In Arabic]
 - Sadok, Benjamin; Virginia Sadok (2006). *Kholase Rawanpezeshti (Summary of psychiatry)*. Vol. 3. Translated by Nusratullah Pourafkari. Tehran: Shahre Aab. [In Persian]
 - Samarqandi, Nasr bin Muhammad (1985). *Tafsir al-Samrqandi (Samarqandi Exegesis)*. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic]
 - Sayyed Razi (n.d). *Nahj al-Balagha*, corrected by Sobhi Saleh. Qom. Dar al-Hijra. [In Arabic]
 - Tabari, Muhammad bin Jarir (2001). *Jame' al-Bayan 'an Ta'vil Aay al-Qoran (the Comprehensive Expression from Interpretation of Verses of the Qur'an)*. Cairo: Hijr. [In Arabic]
 - Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993). *Majma' al-Bayan le-'Olum al-Qor'an (the Collection of the Expression for the Sciences of the Quran)*. Tehran: Nasser Khosrow. [In Arabic]
 - Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1969). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qor'an (the Criterion in the Commentary of Quran)*. Beirut: Al-A'lami Institute. [In Arabic]
 - Tha'alabi, Abdurrahman bin Muhammad (1996). *Tafsir al-Tha'alabi (Tha'alabi Exegesis)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
 - Tusi, Muhammad bin Hassan (1993). *Al-Amali (the Dictated one)*. Qom: Dar al-Theqafah. [In Arabic]
 - *Universal Declaration of Human Rights (1948 AD)*
 - Yadollahpour, Behrouz (2012). *Keramate Ensan dar Qoran (Human Dignity in the Quran)*. Qom: Adyan Publication. [In Persian]
 - Zabidi, Morteza (1985). *Taj al-'Arus, men Jawaher of al-Qamoos (the Crown of the*

Bride from the Jewelry of al-Qamus). Corrected by Ali Shiri. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic]

- Zamakhshari, Mahmoud bin Omar (1986). *Al-Kashshaf 'an Haqaeq Ghawamed al-Tanzil wa 'Oyun al-Aqawil fi Wojuh al-Tawil (the Most Discoverer of the Ambiguous facts of the Revelation and the Springs of the Views in the aspects of Interpretation)*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]

B) Articles

- Afzali, Seyed Abdurrauf (2023). Tabyine Keramate Ensan bar Paye Ensanshenasie Filsufane Mosalman (Explanation of Human Dignity Based on the Anthropology of Muslim Philosophers). *Islamic Philosophy Teachings*. 18 (1) 73-93. doi.org/10.30513/ipd.2024.5815.1498. [In Persian]
- Arian, Hamid and Mohammad Mahdi Mashayekhi (2019). Keramate Dhatie Ensan dar Qoran, Moallefeha wa Lawazeme Wojudi ("Inherent Human Dignity in the Quran, Components and Existential Requirements"). *Qoran Shenakht*. 10 (2) 37-56. [In Persian]
- Faiz, Mohammad Javad and Seyyed Qasem Zamani (2014). Darurat yaa Emkane Elahi Budane Keramate Dhatie Ensan (The Necessity or Possibility of the Divine Being of Human Inherent Dignity). *Judicature Legal Journal*. 88 (3) 343-362. doi.org/10.22106/jlj.2021.129973.3495. [In Persian]
- Khalaj, Mohammad; Kazem Ghazizadeh and Mohammad Ali Ayazi (2024). "Jaygahe Keramate Dhatie Ensan dar Mabanie Osule E'teqadat ba Tekye bar Rewayate Shi'i (The Status of Inherent Human Dignity in the Foundations of Fundamental Beliefs Based on Shiite Narrations). *Quran and Hadith Studies*. 18 (1) 77-104. doi.org/10.30497/qhs.2024.246081.3941. [In Persian]
- Al-Milaad, Zaki (2012). Al-Maqulat al-Moassesa le-Fekrate Hoquq al-Ensan fi al-Islam (the Sayings Stablish the Thought of Human Right in the Islam). *Our culture*. No. 32. pp. 135-148. [In Arabic]
- Qazizadeh, Kazem and Mustafa Salimi Zare' (2007). Keramate Ensan dar Partoe Qoran baa Tekye bar Andishehaye Imam Khomeini (Human dignity in the light of the Qur'an based on the thoughts of Imam Khomeini). In: Collection of Articles of the international conference of Imam Khomeini and the realm of religion, Collection of works / 3. Tehran: 'Oruj. pp. 149-191. [In Persian]
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali and Seddiq Hossain (2014). Barresie Tatbiqie Tafsire Aaye Keramat (A Comparative Study of the Interpretation of the Verse of Dignity). *Interpretive Studies*. 5 (3). 111-126. Dor: 20.1001.1.22287256.1393.5.19.6.4. [In Persian]

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٦ / الصيف ١٤٤٧ / العدد ٦٢

دراسة تفسيرية للكرامة الذاتية للإنسان في البعد الجسماني من منظور القرآن الكريم

مجتبی مستشرق^١ / علي أوسط باقري^٢

١. طالب دكتوراه في علوم القرآن والحديث، مؤسسة الإمام الخميني رحمته الله عليه التعليمية والبحثية، قم، إيران (المؤلف المسؤول).
mojtaba.mostashreq@gmail.com

٢. أستاذ مساعد، قسم التفسير وعلوم القرآن، مؤسسة الإمام الخميني رحمته الله عليه التعليمية والبحثية، قم، إيران.
bagheri@qabas.net

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	تتناول هذه المقالة دراسة الكرامة الذاتية للإنسان في البعد الجسماني من منظور القرآن الكريم. المسألة الأساسية لهذا البحث هي الإجابة على السؤال التالي: هل الكرامة الذاتية للإنسان تشمل بُعد الجسماني أيضاً أم لا؟ يمكن لهذا الفهم أن يؤثر تأثيراً كبيراً في بيان مكانة الإنسان في نظام الخلق. يتناول البحث الحالي بمنهج الدراسة المكتبية والمنهج التحليلي-التفسيري مع تطبيق التفسير الموضوعي تحليل أدلة نفي الكرامة الذاتية في البعد الجسماني وأدلة إثبات هذه الرؤية. إطلاق أحسن الخالقين على الله تعالى، ووقوع الإنسان ساجداً بعد نفخ الروح، وعدم عمومية الخصائص الجسمانية للكرامة، من جملة أدلة نفي الكرامة الذاتية للإنسان في البعد الجسماني. في المقابل، استدلت ميثو الكرامة الذاتية للإنسان في البعد الجسماني بأدلة مثل الصورة والتقويم الأحسن، والتوازن في التركيب، وتميز بعض حواس وأعضاء الإنسان عن سائر الحيوانات، وقد خضعت للنقد والتحليل. في هذا السياق، درست الروايات التفسيرية الناظرة إلى الكرامة الجسمانية وتم تقييم قوتها السندية والمفهومية. تخلص المقالة في النهاية إلى أن الشواهد القرآنية والروائية تنسب الكرامة الذاتية للإنسان إلى خصائصه الروحانية والعقلانية، وإن نسبة هذه الكرامة إلى البعد الجسماني تواجه إشكالات متعددة.
تاريخ الإستلام: ١٤٤٦/٠٣/١٥	
تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٠٨/٠٣	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٩/٠٧	
الألفاظ المفتاحية	الكرامة الذاتية للإنسان، الكرامة الجسمانية، آية التكرّم، الصورة الحسنی، التقويم الأحسن.
الاقتباس:	مستشرق، مجتبی و علي أوسط باقري (١٤٤٦). دراسة تفسيرية للكرامة الذاتية للإنسان في البعد الجسماني من منظور القرآن الكريم. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٢). ٩٦-٧١. DOI: ??
رمز DOI:	??
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۶۲

بررسی تفسیری کرامت ذاتی انسان در بُعد جسمانی از دیدگاه قرآن کریم

مجتبی مستشرق^۱ / علی اوسط باقری^۲

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، قم، ایران (نویسنده مسئول).
mojtaba.mostashreq@gmail.com

۲. استادیار، گروه تفسیر و علوم قرآن، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، قم، ایران.
bagheri@qabas.net

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۹۶-۷۱)	این مقاله به بررسی کرامت ذاتی انسان در بُعد جسمانی از منظر قرآن کریم می‌پردازد. مسئله اصلی این پژوهش پاسخ به این پرسش است که آیا کرامت ذاتی انسان، ناظر به بُعد جسمانی او نیز هست یا خیر. این فهم می‌تواند تأثیر بسزایی در تبیین جایگاه انسان در نظام آفرینش داشته باشد. پژوهش حاضر با روش مطالعه کتابخانه‌ای و روش حل مسئله تحلیلی - تفسیری با کاربرد تفسیر موضوعی به تحلیل دلایل نفی کرامت ذاتی در بعد جسمانی و ادله اثبات این دیدگاه می‌پردازد. اطلاق احسن الخالقین به خداوند متعال و مسجود واقع شدن انسان بعد از نفخ روح و همگانی نبودن ویژگی‌های جسمانی کرامت، از جمله دلایل نفی کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی است. در مقابل مثبتین کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی از ادله‌ای همچون صورت و تقویم احسن، تعادل در ترکیب، و متمایز بودن برخی حواس و اندام‌های انسان نسبت به سایر حیوانات استفاده کردند که مورد نقد و تحلیل قرار گرفت. در همین راستا روایات تفسیری ناظر به کرامت جسمانی بررسی شده و قوت سندی و مفهومی آن‌ها سنجیده می‌شود. مقاله در نهایت به این نتیجه می‌رسد که شواهد قرآنی و روایی، کرامت ذاتی انسان را به ویژگی‌های روحانی و عقلانی او نسبت می‌دهند و انتساب این کرامت به بُعد جسمانی با اشکالات متعددی روبروست.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۳	کرامت ذاتی انسان، کرامت جسمانی، آیه تکریم، صورت احسن، تقویم احسن.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱	مستشرق، مجتبی و علی اوسط باقری (۱۴۰۴). بررسی تفسیری کرامت ذاتی انسان در بُعد جسمانی از دیدگاه قرآن کریم. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۲). ۹۶-۷۱. DOI: ??
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵	??
واژگان کلیدی	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
استاد:	
کد DOI:	
ناشر:	

مقدمه

کرامت انسان از مؤلفه‌های اصلی در تعیین جایگاه انسان در نظام آفرینش است و نقش مهمی در علوم همچون اخلاق، حقوق، علوم اجتماعی و علوم تربیتی دارد. این مفهوم همواره در مجامع و اسناد بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است. برای مثال، در اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸م)، به ویژه در مقدمه، ماده اول، پنجم، دوازدهم، بند سوم از ماده بیست و سوم و بند دوم از ماده بیست و ششم، و همچنین در اعلامیه اسلامی حقوق بشر قاهره (۱۹۹۰م)، در مقدمه، ماده اول، چهارم، یازدهم، بیستم، بند «د» از ماده دوم و بند «ب» از ماده هجدهم، و نیز در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، بند ششم از اصل دوم، به کرامت انسان اشاره شده است. از این رو، کرامت انسان علاوه بر ارزش نظری، دارای جنبه‌های عملی نیز هست.^۱

در معارف اسلامی، اصل کرامت انسان به عنوان یکی از مبانی انسان‌شناسی مطرح است و منبع اصلی آن، آیه شریفه: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»^۲ معروف به آیه تکریم، است. این آیه بیان می‌کند که خداوند همه انسان‌ها را کرامت بخشیده است.

کرامت، در مقابل اهانت^۳ و لثامت^۴، از ماده «کرم» به معنای شرافت^۵ و عزت^۶ است. این مفهوم از سنخ مفاهیم ثانوی فلسفی است که به نحوه وجود و هستی خاص اشاره دارد و هم بر واجب‌الوجود و هم بر ممکن‌الوجود به صورت اشتراک معنوی اطلاق می‌شود.^۷

در اصطلاح انسان‌شناسی، کرامت انسان به لحاظ دخالت و عدم دخالت اختیار انسان در حصول آن، به کرامت ذاتی و کرامت اکتسابی تقسیم می‌شود. کرامت ذاتی به امتیازات و برتری‌هایی اشاره دارد که انسان نسبت به سایر مخلوقات دارد و خود انسان در تحقق آن نقشی نداشته است. بنابراین، همه انسان‌ها در برخورداری از این کرامت یکسان هستند و هیچ‌کدام از

۱. ر. ک: جوادی آملی، *فلسفه حقوق بشر*، ص ۱۷۴ - ۱۷۳.

۲. اسراء / ۷۰.

۳. جوهری، *الصاحح*، ماده «کرم».

۴. ابن درید، *جمهرة اللغة*، ماده «کرم».

۵. فراهیدی، *کتاب العین*، ماده «کرم».

۶. ابن سبیده، *المحکم والمحیط الاعظم*، ماده «کرم».

۷. ر. ک: جوادی آملی، *سرچشمه اندیشه*، ج ۲، ص ۲۵۰ - ۲۴۹.

این جهت بر دیگری برتری ندارد. در مقابل، کرامت اکتسابی به امتیازات و برتری‌هایی اطلاق می‌شود که انسان‌ها از طریق تلاش، انتخاب و اختیار خود به دست می‌آورند و همین امر موجب برتری و شرافت برخی انسان‌ها نسبت به دیگران می‌شود.^۱

در آیه تکریم، با توجه به فاعلیت خدای متعال و عدم اختیار انسان در این تکریم، و همچنین با توجه به کاربرد لفظ «بنی آدم» و سیاق امتنان‌آمیز آیه که نشان‌دهنده فراگیری این کرامت نسبت به همه انسان‌ها، اعم از مؤمن و کافر، است^۲ مشخص می‌شود که کرامت مذکور در این آیه از نوع کرامت ذاتی است، نه اکتسابی.

با توجه به وجود دو بُعد روحانی و جسمانی در انسان، این سؤال مطرح است که کرامت ذاتی انسان مربوط به کدام بعد وجودی اوست؟

برخی از مفسران، ویژگی‌های جسمانی مانند قامت راست و استوار، تناسب و اعتدال بین اعضای بدن، خطوط انگشتان، آشکاری پوست بدن، و تناول غذا با دو دست را از مظاهر کرامت ذاتی انسان دانسته‌اند.^۳ در مقابل، برخی دیگر بعد جسمانی انسان را فاقد کرامت ذاتی می‌دانند.^۴ در این مقاله، به بررسی ادله هر دو دیدگاه پرداخته می‌شود تا درک جامع‌تر و دقیق‌تری از تعالیم قرآنی درباره انسان و جایگاه او در نظام آفرینش به دست آید.

اثری که به صورت جامع به کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی پرداخته باشد، یافت نشد: آیت‌الله جوادی آملی در کتاب صورت و سیرت انسان در قرآن، کرامت جسمانی انسان را به صورت مختصر و با رویکرد عقلی رد کرده‌اند.^۵ نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی بهروز یدالله‌پور در کتاب *کرامت انسان در قرآن* با هدف تبیین ابعاد گوناگون کرامت انسانی، ضمن تحلیل واژگان قرآنی، به مبانی، موانع و لوازم آن پرداخته است. وی برای تبیین نسبت کرامت ذاتی با ابعاد وجودی انسان، تنها در برخی بخش‌ها به نقل پاره‌ای از مصادیق کرامت جسمانی و روحانی

۱. ر. ک: مصباح یزدی، *به سوی خودسازی*، ص ۱۸ - ۱۷.

۲. ر. ک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۱۵۵.

۳. ر. ک: طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۶، ص ۶۶۲؛ قمی مشهدی، *تفسیر کنزالدقائق و بحر الغرائب*، ج ۱۱، ص ۴۱۲؛ فیض

کاشانی، *الصادق*، ج ۴، ص ۳۴۷؛ بحرانی، *البرهان فی تفسیر القرآن*، ج ۳، ص ۵۵۱ - ۵۵۰.

۴. ر. ک: جوادی آملی، *صورت و سیرت انسان در قرآن*، ص ۸۰ - ۷۹.

۵. همان.

از تفاسیر بسنده کرده^۱ و این موضوع را به صورت مستقل و تفصیلی بررسی نکرده است. مهدی مشایخی در پایان نامه «کرامت انسان در قرآن و دلالت‌های مبنایی آن در مبحث شخصیت در روان‌شناسی»^۲ و همچنین در مقاله «کرامت ذاتی انسان در قرآن؛ مؤلفه‌ها و لوازم وجودی» به همراه حمید آریان، ویژگی‌هایی مانند حُسن صورت‌گیری، تسویه، تعدیل و ترکیب جسم انسان و متمایز بودن برخی حواس و اندام‌ها را از مؤلفه‌های کرامت ذاتی انسان دانسته‌اند.^۳ محمدجواد فیض و سید قاسم زمانی در مقاله «ضرورت یا امکان الهی بودن کرامت ذاتی انسان»، با تأکید بر الهی بودن این کرامت و تبیین جایگاه انسان به عنوان خلیفه الهی در زمین، آن را بیشتر ناظر به ابعاد معنوی، عقلانی و اختیاری می‌دانند. هرچند با اشاره‌های غیرمستقیم به مفاهیمی چون حق حیات و مصونیت از تعرض، پیوندی ضمنی میان کرامت ذاتی و جسمانیت برقرار می‌کنند، اما به ابعاد جسمانی این کرامت توجهی نشان نمی‌دهند.

سید عبدالرئوف افضلی در مقاله «تبیین کرامت انسان بر پایه انسان‌شناسی فیلسوفان مسلمان» اگرچه به نقش بدن در فرآیند انسانیت اشاره کرده،^۴ اما آن را صرفاً بستر تحقق کرامت عقلانی دانسته است. از این رو تمرکز اصلی مقاله بر جنبه‌های عقلانی و روحانی کرامت است. محمد خلج و دیگران در مقاله «جایگاه کرامت ذاتی انسان در مبانی اصول اعتقادات با تکیه بر روایات شیعی»، کرامت ذاتی انسان را در هسته تفکر شیعی و در پیوندی ناگسستنی با اصول پنجگانه اعتقادی آنان معرفی می‌کنند که کمال خلقت انسان و برتری جسمانی او، از مصادیق کرامت ذاتی انسان در ارتباط با اصل عدل الهی است.^۵

زکی المیلاد در مقاله «المقولات المؤسسة لفكرة حقوق الإنسان فی الإسلام» با ترسیم چهار ستون مفهومی - استخلاف، کرامت ذاتی، حقوق، و مقاصد شریعت - و تکیه بر آیات قرآنی و متون فقهی، تلاش می‌کند چارچوبی منسجم برای حقوق بشر در اسلام ارائه دهد و کرامت انسان را موهبتی الهی و جهان‌شمول معرفی کند. با این همه، بحث را تقریباً به ساحت معنوی و عقلانی محدود کرده

۱. ر. ک: یدالله پور، *کرامت انسان در قرآن*، ص ۶۳ - ۵۸ و ۷۴ - ۷۳.

۲. ر. ک: مشایخی، *کرامت انسان در قرآن و دلالت‌های مبنایی آن در مبحث شخصیت در روان‌شناسی*، ص ۴۴ - ۳۷.

۳. ر. ک: آریان و مشایخی، *کرامت ذاتی انسان در قرآن*، ص ۴۷ - ۴۴.

۴. ر. ک: افضلی، *تبیین کرامت انسان بر پایه انسان‌شناسی فیلسوفان مسلمان*، ص ۹ - ۸.

۵. ر. ک: خلج و دیگران، «جایگاه کرامت ذاتی انسان در مبانی اصول اعتقادات با تکیه بر روایات شیعی»، *مطالعات قرآن و حدیث*، ش ۳۵، ص ۸۷.

و جایگاه بدن و شئون جسمانی انسان را در منظومه کرامت قرآنی به طور نظام مند نمی‌کاود. مصطفی سلیمی زارع و کاظم قاضی‌زاده در مقاله «کرامت انسان در پرتو قرآن و روایات»، بسیار مختصر، راست‌قامتی و نظم و هماهنگی اعضای بدن را به استناد برخی آیات قرآن، از مصادیق کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی برشمرده‌اند.

محمدعلی رضایی و صدیق حسین در مقاله «بررسی تطبیقی تفسیر آیه کرامت»، به نقل از تفاسیر، برخی مؤلفه‌های جسمانی کرامت ذاتی انسان را ذکر کرده‌اند، اما تنها به نقل قول اکتفا کرده‌اند و تحلیل و تفسیری در این زمینه ارائه نداده‌اند.^۱

در این مقاله، با استفاده از روش مطالعه کتابخانه‌ای و روش حل مسئله تحلیلی - تفسیری مبتنی بر تفسیر موضوعی، ابتدا دلایل نفی کرامت ذاتی در بُعد جسمانی انسان از دیدگاه قرآن بیان می‌شود، سپس دلایل مثبت آن بررسی می‌گردد و در نهایت، روایات تفسیری مرتبط با این موضوع تحلیل می‌شود. البته باید توجه داشت که این مقاله در مقام اثبات کرامت ذاتی برای انسان نیست، بلکه اصل کرامت ذاتی انسان را مفروض گرفته و تنها به این پرسش می‌پردازد که آیا انسان از دیدگاه قرآن، در بعد جسمانی از کرامت ذاتی برخوردار است یا خیر.

الف) دلایل نفی کرامت ذاتی انسان در بُعد جسمانی

اثبات یا نفی کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی، نیازمند درک عمیق‌تری از تعالیم و آموزه‌های قرآنی درباره انسان است. از این رو، لازم است آیات مرتبط با این موضوع با دقت بیشتری بررسی شوند. در این بخش، به بررسی دلایلی از آیات قرآن می‌پردازیم که کرامت ذاتی انسان را در بعد جسمانی نفی می‌کنند.

۱. اطلاق احسن الخالقین به خداوند بعد از آفریدن روح

آیات ۱۲ تا ۱۴ سوره مؤمنون، مراحل آفرینش انسان را از ابتدایی‌ترین مرحله تا زمانی که به صورت انسان کامل درمی‌آید، بیان می‌کند:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ * ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ * ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا * ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ.^۲

۱. ر. ک: رضایی اصفهانی و حسین، بررسی تطبیقی تفسیر آیه کرامت، ص ۱۱۴ - ۱۱۳.

۲. مؤمنون / ۱۴ - ۱۲.

اما نکته‌ای که توجه هر مفسر و محقق را به خود جلب می‌کند، این است که چرا خداوند حکیم برای بیان مراحل ابتدایی تا قبل از مرحله نهایی، از تعبیر «خلقنا» استفاده می‌کند و می‌فرماید: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ... ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ...».

اما برای بیان مرحله نهایی، به یکباره تعبیر را تغییر داده و به جای «خلقنا»، از تعبیر «أنشأنا» استفاده می‌کند: «ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ».

به قرینه آیه «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ»^۱، مرحله نهایی مربوط به آفرینش بُعد روحانی انسان است. بنابراین، این تغییر تعبیر نشان‌دهنده تفاوت جوهری مرحله نهایی با مراحل قبلی است،^۲ چراکه اگر آفرینش دیگر (خلاقاً آخر) مانند مراحل قبل بود، نیازی به این تغییر تعبیر نبود.

هرچند برخی لغت‌دانان «نشئت» را به معنای خلقت و حدوث دانسته‌اند،^۳ اما در اصل به معنای ارتفاع چیزی است.^۴ از این رو، به جوانی که به حد ادراک و قامت انسان بالغ می‌رسد، «ناشئ» گفته می‌شود.^۵ با توجه به این ظرافت معنایی، بُعد روحانی انسان از نوعی برتری نسبت به بُعد جسمانی او برخوردار است؛ به‌ویژه در این آیه که بعد از تعبیر «خلقنا» به کار رفته است. این تعبیر می‌خواهد بگوید که مراحل قبلی، یک سنخ موجود شدن بودند، اما در اینجا موجود شدنی برتر و بالاتر اتفاق افتاده است. از طرفی، پس از این مرحله و افاضه بُعد روحانی انسان بود که خداوند خود را با وصف «احسن الخالقین» ستود: «ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ».^۶

احسن بودن خالق، به اعتبار احسن بودن خلقت و مخلوق است و طبق آنچه بیان شد، احسن الخالقین بودن خدای متعال و به تبع آن، احسن بودن انسان، مربوط به افاضه بُعد نباتی یا حیوانی نبوده، بلکه مربوط به افاضه نشئه روحانی انسان است. در غیر این صورت، سایر حیوانات نیز از لحاظ مراحل خلقت جسمانی با انسان مشترک‌اند.^۷

۱. حجر / ۲۹.

۲. ر. ک: خمینی، *تقریرات فلسفی*، ج ۳، ص ۴۳ - ۴۴؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۲۱ - ۲۰.

۳. برای نمونه ر. ک: جوهری، *الصاحح*، ماده «نشأ»؛ ابن‌درید، *جمهرة اللغة*، ماده «نشأ»؛ فیومی، *المصباح المنیر*، ماده «نشأ».

۴. ر. ک: ابن‌فارس، *مقاییس اللغة*، ماده «نشأ».

۵. ر. ک: ازهری، *تهذیب اللغة*، ماده «نشأ».

۶. مؤمنون / ۱۴.

۷. ر. ک: خمینی، *تقریرات فلسفی*، ج ۳، ص ۴۳؛ جوادی‌آملی، *کرامت در قرآن*، ص ۱۸ - ۹۹ - ۹۸ و *تسنیم*، ج ۱۳، ص ۹۷ - ۹۶.

۲. مسجود واقع شدن انسان بعد از نفخ روح

برخی آیات قرآن کریم، مرحله نهایی خلقت انسان را با تعبیر «نفخ روح» بیان می‌کنند.^۱ «روح» اسمی است برای هر آنچه که به واسطه آن، حیات، جنبش و تحرک پدید می‌آید.^۲ با این حال، در عرف عرب، روح در مقابل جسم قرار می‌گیرد و نشان‌دهنده جوهر مجرد است.^۳ «نفخ» به معنای دمیدن در چیزی است^۴ و کنایه از القای اثر یا امر غیرمحسوس در آن چیز می‌باشد. بنابراین، مقصود از «نفخ روح»، ایجاد روح در کالبد آدمی است.^۵ خداوند این روح را با ضمیر متکلم «ی»، در اضافه‌ای تشریفی به خود نسبت می‌دهد^۶ و روح انسان به سبب شرافت خداوند اکرم،^۷ شرافت می‌یابد.

از طرفی، آیات: «إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ * فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ»^۸ و «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ * فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ»^۹ بیانگر خلقت دو مرحله‌ای حضرت آدم علیه السلام است. مرحله اول عبارت است از خلق او از «طین» به معنای گِل، که مراحل «حما مسنون» به معنای گل سیاه بدبو^{۱۰} صیقل داده شده^{۱۱} و «صلصال» به معنای گل خشک سفالین^{۱۲} را طی کرده است. تسویه آن نیز به معنای تعادل بین اعضاء است.^{۱۳} مرحله دوم مربوط به بعد روحانی ایشان؛ یعنی نفخ روح است. با توجه به این آیات شریفه، حضرت آدم علیه السلام پس از نفخ روح بود که شایستگی سجده پیدا کرد.^{۱۴} در حالی که کالبد

۱. حجر / ۲۹؛ سجده / ۹؛ ص / ۷۲.

۲. ر. ک: راغب اصفهانی، مفردات، ماده «روح».

۳. ر. ک: قرشی، قاموس قرآن، ماده «روح».

۴. فراهیدی، کتاب العین، ماده «نفخ».

۵. ر. ک: طباطبایی، المیزان، ج ۱۲، ص ۱۵۴.

۶. ر. ک: حجر / ۲۹؛ ص / ۷۲؛ راغب اصفهانی، مفردات، ماده «نفخ».

۷. علق / ۳.

۸. ص / ۷۲ - ۷۱.

۹. حجر / ۲۹ - ۲۸.

۱۰. فراهیدی، کتاب العین، ماده «حمو».

۱۱. همان، ماده «سنن».

۱۲. همان، ماده «صلصل».

۱۳. ر. ک: زبیدی، تاج العروس، ماده «سوو».

۱۴. ر. ک: جوادی آملی، کرامت در قرآن، ص ۶۲.

و جسم ایشان مدت‌ها قبل از نفخ روح، وجود داشت^۱ ولی چنین دستوری از طرف خدای متعال انشاء نشد و با دمیدن روح بود که انسان شایستگی مسجود واقع شدن یافت.

هرچند این آیات درباره حضرت آدم علیه السلام است، ولی میان ایشان و سایر انسان‌ها در ابعاد وجودی تفاوتی نیست و همه انسان‌ها دارای چنین ابعاد وجودی هستند. علاوه بر این، با توجه به آیات «... وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ * ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ * ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ ...»^۲، نفخ روح به طور عام به همه انسان‌ها نسبت داده شده است.

از طرفی، مسجود واقع شدن انسان منحصر به شخص حضرت آدم علیه السلام نیست، بلکه مربوط به مقام انسانیت است که همه انسان‌ها به صورت بالقوه از آن بهره‌مند هستند. حضرت آدم علیه السلام به عنوان الگوی انسانیت در آن مقطع، مسجود له واقع شد؛^۳ زیرا اولاً، دستور سجده در ارتباط با مقام خلافت انسان است و مقام خلیفه‌اللهی منحصر به شخص حضرت آدم علیه السلام نیست.^۴ ثانیاً، در آیه «وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ»،^۵ با توجه به ضمیر جمع در خطاب (کُم)، دستور سجده مربوط به همه انسان‌ها است.^۶ ثالثاً، با توجه به آیاتی مانند: «قَالَ فِيمَا أُغْوِيْتَنِي لِأَفْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ»،^۷ حقد و کینه شیطان منحصر به حضرت آدم علیه السلام نیست، بلکه به همه انسان‌ها بازمی‌گردد.^۸

بنابراین کرامت ذاتی انسان، که مسجود فرشتگان قرار گرفتن یکی از مظاهر آن می‌باشد مربوط به افاضه بعد روحانی انسان است نه بعد جسمانی.

۳. نبود ویژگی‌های کرامت ذاتی در بعد جسمانی

با توجه به آنچه در تعریف کرامت ذاتی بیان شد، از جمله ویژگی‌های کرامت ذاتی، همگانی بودن و برابری همگان در برخورداری از آن است. همچنین با توجه به تکوینی بودن و عدم دخالت اختیار

۱. ر.ک: شریف رضی، نهج البلاغه، خطبه ۱، ص ۴۲.

۲. سجده ۹ / ۷.

۳. ر.ک: جوادی آملی، تسنیم، ج ۳، ص ۲۹۵ - ۲۹۳؛ ج ۲۸، ص ۱۷۳ - ۱۷۲.

۴. ر.ک: طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۱۱۶؛ جوادی آملی، تسنیم، ج ۲۸، ص ۱۷۶ - ۱۷۳.

۵. اعراف / ۱۱.

۶. ر.ک: جوادی آملی، تسنیم، ج ۳، ص ۲۹۴ - ۲۹۳.

۷. اعراف / ۱۶.

۸. ر.ک: جوادی آملی، تسنیم، ج ۳، ص ۲۹۵ - ۲۹۴.

انسان در بهره‌مندی از این موهبت الهی، کسی نمی‌تواند آن را از انسان سلب کند.^۱ اما کرامت ادعائی در بعد جسمانی انسان این‌گونه نیست؛ چرا که برخی انسان‌های متولدشده، ویژگی‌های برشمرده را ندارند و از لحاظ جسمی دچار نقص هستند؛ حتی گاهی انسان‌هایی به دنیا می‌آیند که از لحاظ جسمانی دارای نقص‌های منجرکننده‌ای می‌باشند، با اینکه از نظر روحی هیچ نقصی متوجه آنها نیست؛ بنابراین، این نوع کرامت، همگانی نیست. از طرفی دیگر برخی انسان‌ها، بر اثر حوادث، ویژگی‌های ادعایی را از دست می‌دهند، پس این نوع کرامت قابل سلب است. به تبع، در موارد مذکور، برابری در برخورداری نیز وجود ندارد. در حالی که به حکم آیه «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا»^۲ خداوند هیچ روحی را ناقص خلق نمی‌کند و استوای خلقت روح، به فطرت الهی^۳ و الهام فجور و تقوا^۴ است که همه انسان‌ها از آن برخوردارند. به همین جهت افرادی که از نظر عقلی دچار اختلال هستند، نه به این معناست که از لحاظ روحی فاقد قدرت تعقل یا استعداد کافی هستند، بلکه به دلیل اختلالی در ارتباط روح و بدن، این توانایی‌ها به خوبی بروز نمی‌یابد. برای مثال، ممکن است اختلال در کروموزوم‌ها، که مربوط به ساختار جسمی انسان است، مانع از ارتباط مناسب روح با بدن شود و به معلولیت عقلی منجر گردد.^۶

درباره اشاره آیه تکریم به جابجایی در خشکی و دریا و رزق طیب: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاَهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ»^۷ اگر بپذیریم که جابجایی در خشکی و دریا و بهره‌مندی او از روزی پاکیزه، به عنوان اشاره‌ای به کرامت ذاتی انسان مطرح شده‌اند (که البته به صرف عطف و ذکر آن پس از تکریم، نمی‌توان چنین نتیجه‌ای گرفت)، اما نمی‌توان خود این موارد را به خودی خود مصداق کرامت ذاتی انسان دانست؛ بلکه این دو مورد، نشانه‌ها و آثار کرامت ذاتی محسوب می‌شوند. آنچه موجب برتری انسان در این زمینه‌ها شده است، بهره‌مندی او از قوه عاقله و چگونگی به خدمت گرفتن ابزار و دیگر موجودات است؛ چرا که انسان بدون استفاده از قوه عاقله، در جابجایی در خشکی و دریا، از

۱. ر. ک: یدالله پور، کرامت انسان در قرآن، ص ۶۸ - ۶۵.

۲. شمس / ۷.

۳. روم / ۳۰.

۴. شمس / ۸.

۵. ر. ک: جوادی آملی، کرامت در قرآن، ص ۳۴ - ۳۳.

۶. ر. ک: سادوک، خلاصه روان‌شناسی، ج ۳، ص ۳۴۸ - ۳۴۴.

۷. اسراء / ۷۰.

ضعیف‌ترین موجودات به شمار می‌آید. چه بسا بی‌بهره بودن یا بهره‌مندی کمتر سایر موجودات از قوه عاقله موجب شده است تا خداوند حکیم آنها را از لحاظ جسمانی بیشتر تجهیز کند و از قابلیت‌های بیشتری برخوردار سازد. بنابراین هر یک از حیوانات با توجه به ویژگی‌های جسمانی خود، کارهایی انجام می‌دهند که منحصر به فرد است و دیگر موجودات، حتی انسان، قادر به انجام آنها نیستند؛ چه بسیار کارهایی که انسان از طبیعت و زندگی حیوانات الگوبرداری می‌کند ولی در نهایت نمی‌تواند با همان مهارت آنها را انجام دهد. از این‌رو هر موجودی به تناسب شرایط زندگی خود، از مواهب جسمانی بهره‌مند است که اگر در دیگری وجود داشت، چه بسا در زندگی او اختلال ایجاد می‌کرد.

واژه «طیب» در برابر «خبیث» قرار دارد^۱ و به معنای چیزی است که برای نفس خوشایند بوده و از آن لذت می‌برد.^۲ اگر رزق طیب را از مصادیق کرامت ذاتی انسان به شمار آوریم، بدین معناست که روزی اعطاشده به انسان، نسبت به سایر موجودات، از ویژگی و برتری خاصی برخوردار است. در غیر این صورت، اگر صرفاً مطابقت با میل و ذائقه را در نظر بگیریم، حتی حیوانات نیز از غذایی استفاده می‌کنند که مطابق میل و ذائقه‌شان است و از آن لذت می‌برند و خداوند مدبر همه آنچه آنان به آن نیاز داشته باشند را برایشان فراهم کرده است؛ اما آنچه انسان را در استفاده از رزق و روزی نسبت به حیوانات برتری می‌دهد، حسن انتخابگری اوست. انسان صرفاً بر اساس قوه غریزی انتخاب نمی‌کند، بلکه غذاها را می‌سنجد و آنچه سودمندتر است را برمی‌گزیند. چه بسا غذایی که انتخاب می‌کند، نسبت به گزینه‌های دیگر از لذت کمتری برخوردار باشد، اما از آنجا که با هدف و سعادت او سازگارتر است، آن را برمی‌گزیند. اگر معنای رزق و روزی را فراتر از خوردنی و آشامیدنی گسترش دهیم، همین معنا درباره سایر انواع روزی نیز صدق می‌کند.

بنابراین، باز هم کرامت انسان را نمی‌توان به بعد جسمانی او نسبت داد، بلکه این حسن انتخابگری انسان در گزینش روزی است که نشان‌دهنده کرامت اوست و این ویژگی نیز به بعد غیر جسمانی انسان مرتبط است.

(ب) دلایل اثبات کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی

در مقابل، برخی از دانشمندان معتقدند که انسان در بعد جسمانی نسبت به دیگر موجودات

۱. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ماده «طیب».

۲. راغب اصفهانی، *مفردات*، ماده «طیب».

از برتری و شرافت ذاتی برخوردار است. این گروه برای اثبات مدعای خود، به دلایلی از قرآن استناد می‌کنند:

۱. صورت احسن

خدای متعال پس از بیان خلقت آسمان‌ها و زمین، به توصیف آفرینش انسان می‌پردازد و می‌فرماید: «صَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُورَكُمُ»^۱. صورت هر چیزی به هیئتی گفته می‌شود که در نتیجه ترکیب و تألیف اجزای آن پدید می‌آید^۲ و از طریق آن، از سایر موجودات متمایز می‌گردد.^۳ صورت هر موجود، قوام و نحوه وجود آن را تشکیل می‌دهد،^۴ و تصویر کردن یک شیء به معنای اعطای صورت به آن است.^۵ حُسن صورت نیز به معنای تناسب و هماهنگی میان اجزای آن و سازگاری کل آن با هدفی است که برای آن خلق شده است.^۶ تعبیر «صَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُورَكُمُ» نشان‌دهنده آن است که انسان از بهترین و زیباترین صورت برخوردار است.^۷ این امر هم به صورت محسوس (جسمانی) و هم به صورت معقول (روحانی) تحقق یافته است.^۸

برخی با استناد به آیه «هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»^۹ صورت‌گری خداوند در آیه «صَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُورَكُمُ»^{۱۰} را تنها ناظر به بعد جسمانی انسان می‌دانند؛ چرا که آنچه در رحم شکل می‌گیرد، ترکیب جسمانی انسان است. بنابراین، مراد از آیه این است که انسان از بهترین ترکیب جسمانی بهره‌مند است.^{۱۱} بر این اساس، انسان به ابزارها و تجهیزات جسمانی‌ای مجهز شده است که به او امکان انجام کارهایی را می‌دهد که سایر موجودات از انجام

۱. تغابن / ۳.

۲. ر. ک: مدنی، الطراز الاول، ماده «صور».

۳. ر. ک: راغب اصفهانی، مفردات، ماده «صور».

۴. ر. ک: طباطبایی، المیزان، ج ۱۹، ص ۲۹۵.

۵. ر. ک: همان.

۶. ر. ک: همان.

۷. ر. ک: طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۸۲۵.

۸. ر. ک: راغب اصفهانی، مفردات، ماده «صور».

۹. آل عمران / ۶۱.

۱۰. تغابن / ۳.

۱۱. ر. ک: مشایخی، کرامت انسان در قرآن و دلالت‌های مبنایی آن در مبحث شخصیت در روان‌شناسی، ص ۳۹ - ۳۷.

آن ناتوان هستند. این ویژگی‌ها مزایایی را برای انسان فراهم می‌کند که برای دیگر موجودات قابل دسترسی نیست. به عنوان مثال، انسان با انگشتان خود کارهایی انجام می‌دهد که دیگر موجودات قادر به انجام آن نیستند.^۱ همچنین، انسان دارای اندام معتدل و قامت راست است،^۲ و برخلاف بسیاری از موجودات که با دهان غذا می‌خورند، انسان با دستان خود غذا می‌خورد.^۳ این ویژگی‌های جسمانی، نشان دهنده برتری و شرافت ذاتی انسان در بعد مادی و جسمانی است.

در نقد این استدلال می‌توان گفت:

اولاً: تقييد آيه «صَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُوْرَكُمُ»^۴ به بعد جسمانی، به استناد آيه «هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»^۵ قابل قبول نیست؛ چرا که نمی‌توان ادعا کرد که این آیه^۶ تنها ناظر به بعد جسمانی انسان است. بعد روحانی انسان نیز در رحم صورت می‌پذیرد.^۷ روایاتی همچون «السَّقِيُّ مَنْ سَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ...»^۸ و همچنین روایاتی که تأثیر اعمال و رفتار والدین را در دوران جنینی و حتی پیش از آن بیان می‌کنند،^۹ گواهی بر صورت‌پذیری بعد روحانی انسان در رحم هستند. بنابراین، نمی‌توان آیه «صَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُوْرَكُمُ»^{۱۰} را تنها به بعد جسمانی محدود کرد. در نهایت می‌توان گفت آیه اطلاق دارد و هر دو بعد جسمانی و روحانی انسان را شامل می‌شود.

ثانیاً: اثبات اطلاق کلام، وابسته به وجود مقدمات حکمت است. یکی از شرایط مقدمات حکمت این است که هیچ قرینه‌ای بر تقييد کلام وجود نداشته باشد؛ چه قرینه متصله و چه قرینه منفصله؛ زیرا اگر قرینه متصله وجود داشته باشد، برای کلام تنها در حالت مقیّد، ظهور ایجاد می‌شود؛ و اگر قرینه منفصله وجود داشته باشد، هرچند برای کلام، ظهوری در اطلاق شکل می‌گیرد، اما این

-
۱. ر. ک: طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۶۶۰.
 ۲. ر. ک: آلوسی، روح المعانی، ج ۸، ص ۱۱۲.
 ۳. ر. ک: طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۸۲۵.
 ۴. تغابن / ۳.
 ۵. آل عمران / ۶.
 ۶. آل عمران / ۶.
 ۷. ر. ک: جوادی آملی، تسنیم، ج ۱۳، ص ۹۱.
 ۸. قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۲۲۷-۲۲۶.
 ۹. برای نمونه، ر. ک: کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۰۰، باب «الْقَوْلِ عِنْدَ دُخُولِ الرَّجُلِ بِأَهْلِهِ».
 ۱۰. تغابن / ۳.

ظهور فاقد حجیت خواهد بود؛ چراکه قرینه بر آن ظهور اولویت دارد و بر آن حاکم است. در نتیجه، ظهور کلام در این حالت، ظهوری ابتدایی و موقت است و نمی‌تواند دلالت تصدیقی روشنی از مقصود متکلم ارائه دهد، بلکه در نهایت، دلالت تصدیقیه آن به سمت اراده تقیید، سوق می‌یابد.^۱ در این آیه^۲ نیز مقدمات حکمت، تمام نیست. با توجه به دلایلی که در رد کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی بیان شد، ظهور آیه بر اطلاق مذکور، از حجیت و اعتبار ساقط می‌گردد؛ به عبارت دیگر، حتی اگر اصل ظهور آیه بر اطلاق را بپذیریم، این ظهور دیگر اعتبار و حجیت خود را از دست می‌دهد. از این رو، هرچند صاحب *مجمع البیان* از این آیه، احسن بودن خلقت انسان را نتیجه می‌گیرد، اما آن را مربوط به بعد غیرجسمانی انسان و از جنبه حکمت و پذیرش عقل می‌داند.^۳

۲. تقویم احسن

خدای متعال درباره آفرینش انسان می‌فرماید: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ».^۴ «تقویم» به معنای قرار دادن در قوام است و «قوام» به معنای اعتدال و تسویه می‌باشد. «حسن تقویم» نیز به معنای بهترین قوام و اعتدال است. خلقت انسان در «أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» بدین معناست که انسان در بهترین حالت قوام و اعتدال آفریده شده است، و خداوند هر آنچه را که برای بقا و کمال انسان ضروری است، به او عطا کرده است. این موهبت، ویژه انسان است و سایر مخلوقات از چنین امتیازی بی‌بهره‌اند. بنابراین، آیه دلالت دارد بر اینکه خداوند انسان را ذاتاً متناسب و مستوی آفریده است.

اطلاق این آیه، بعد جسمانی انسان را نیز شامل می‌شود؛ یعنی هر یک از قوای ظاهری و باطنی او در جایگاه مناسب خود قرار دارد و هیچ‌یک مزاحم دیگری نیست.^۵ حتی برخی از مفسران، این آیه را منحصرأ ناظر به بعد جسمانی انسان دانسته‌اند.^۶ این دیدگاه بر آن است که آیه به زیبایی و اعتدال در ساختار جسمانی انسان اشاره دارد و آن را به عنوان نشانه‌ای از برتری آفرینش انسان در نظر می‌گیرد.

۱. ر. ک: مظفر، *اصول الفقه*، ج ۱ و ۲، ص ۱۶۱.

۲. تغابن / ۳.

۳. ر. ک: طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۴۴۸.

۴. تین / ۴.

۵. ر. ک: مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۲۷، ص ۱۴۴.

۶. برای نمونه، ر. ک: زمخشری، *الکشاف*، ج ۴، ص ۷۷۴؛ فراء، *معانی القرآن*، ج ۳، ص ۲۷۶؛ سمرقندی، *تفسیر السمرقندی*،

ج ۳، ص ۵۹۵.

نقد

این ویژگی (احسن تقویم) مربوط به صورت ظاهری نمی‌شود؛ چرا که:

اولاً: بُعد اصیل انسان، روح اوست و انسانیت انسان به روح او وابسته است. بدون روح، انسان تنها جسدی بیش نیست. بنابراین، معنا ندارد انسانی که مورد تکریم الهی قرار گرفته، از این جنبه مورد توجه واقع نشود. هنگامی که گفته می‌شود «ما انسان را به احسن تقویم آفریدیم»، در وهله اول به روح انسان اشاره دارد.

ثانیاً: قَسَم‌های ابتدایی سوره نشان می‌دهد که سوره در صدد بیان امری مهم و در عین حال پنهان است که درک آن نیازمند دقت و تأمل عمیق است. در حالی که تقویم و حسن تقویم در جسم و صفات ظاهری انسان به قدری واضح و آشکار است که برای اثبات آن نیازی به این همه قَسَم وجود نداشت.^۱

ثالثاً: قوام جسمانی انسان و خلقت جسم انسان در «احسن تقویم» با سیاق و مقصود سوره سازگار نیست. این آیه «احسن تقویم» را در مقابل «اسفل السافلین» قرار داده و شرط عدم سقوط به آن را ایمان و عمل صالح معرفی می‌کند: «ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ * إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ...». اگر «احسن تقویم» را مربوط به بُعد جسمانی انسان بدانیم، «اسفل السافلین» و سقوط به آن نیز باید مربوط به همان بعد جسمانی باشد؛ چرا که «احسن تقویم» و «اسفل السافلین» دو حالت متقابل و دو روی یک سکه هستند. اگر فردی از ایمان و عمل صالح برخوردار باشد، در حالت «احسن تقویم» باقی می‌ماند، اما اگر این دو شرط را نداشته باشد، «احسن تقویم» را از دست داده و به «اسفل السافلین» سقوط می‌کند. در حالی که این تفسیر نه با استثناء «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ...» سازگار است و نه با قسم‌های ابتداء سوره.^۲

۳. تعادل در ترکیب

در آیه «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ * الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ * فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ»^۳ به سه مرحله از آفرینش انسان اشاره شده است: خلق، تسویه و تعادل در ترکیب. واژه‌های «تسویه» و «عدل» هر کدام با حرف «فاء» به مرحله قبل از خود عطف شده‌اند، که نشان‌دهنده ترتب هر

۱. ر.ک: ابن عاشور، *التحریر و التنبیر*، ج ۳۰، ص ۳۷۳.

۲. ر.ک: همان، ص ۳۷۵؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۲۰.

۳. انفطار / ۸ - ۶.

مرحله از آفرینش انسان بر مرحله قبل است. به این معنا که خداوند ابتدا انسان را با همه اجزاء خلق کرد، سپس او را تسویه بخشید و هر عضوی را در جای مناسب خود قرار داد، و پس از آن بین اعضای او تعادل و توازن برقرار نمود؛ اما «ترکیب» (فِي آيِ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ) به جمله و مرحله قبل از خود عطف نشده است؛ زیرا در مقام توضیح و بیان جمله پیشین است؛ یعنی خداوند اعضا و قوای انسان را با ترکیبی که خود خواسته، تعدیل نمود.^۱ بنابراین خداوند، انسان را به گونه‌ای خاص و در بهترین قوام آفریده است، به طوری که از سایر حیوانات برتر است.^۲

نقد

اولاً: با توجه به آنچه درباره «صورت» بیان شد، انحصار آن به بعد جسمانی انسان قابل پذیرش نیست و نهایتاً می‌توان معنای عامی از آیه برداشت کرد که هر دو بعد روحانی و جسمانی انسان را در بر گیرد. همان‌گونه که مفسر تفسیر نمونه در تفسیر این آیه می‌نویسد:

خداوند نوع انسان را در مقایسه با انواع حیوانات و جانوران، صورتی موزون، زیبا و بدیع داده است. همچنین سیرتی زیبا توأم با فطرتی بیدار، و ترکیبی که آماده پذیرش هرگونه علم و آگاهی و تعلیم و تربیت است.^۳

ثانیاً: با توجه به سیاق این آیه که انسان را به دلیل کفران نعمت‌های الهی سرزنش می‌کند،^۴ هدف آیه صرفاً توجه دادن انسان به نعمت‌های الهی و هشدار نسبت به غرور و سرکشی است، نه آنکه بخواهد احسن بودن خلقت انسان را مطرح کند. لذا حتی اگر این آیه را ناظر به بُعد جسمانی انسان بدانیم، باز هم دلالتی بر کرامت و برتری انسان نسبت به سایر موجودات ندارد؛ چرا که این مفاهیم (تسویه و تعادل در ترکیب)، اختصاص به انسان ندارد و درباره سایر مخلوقات نیز صادق است؛ البته متناسب با جایگاه و هدف آفرینش هر یک از آنها.

۴. متمایز بودن برخی حواس و اندام‌ها

برخی آیات به طور خاص به نعمت‌هایی از نعمت‌های الهی در انسان اشاره می‌کنند؛ به عنوان

۱. ر. ک: طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۲۲۵.
۲. ر. ک: طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۶۸۳.
۳. ر. ک: مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۶، ص ۲۲۲.
۴. ر. ک: طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۲۲۴.

مثال، آیه «ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ»^۱ با ذکر حواس ظاهری انسان، به برخورداری او از قوای ادراکی حسی و غیرحسی اشاره دارد. همچنین آیات «أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ * وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ»^۲ از نعمت چشمان، زبان و لب‌ها یاد می‌کنند. آیه «بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ»^۳ نیز به ظرافت و دقت در آفرینش سرانگشتان انسان اشاره دارد.

بهره‌ای که این موهبت‌ها، مانند «سمع» و «بصر» برای خصوص انسان در فراگیری علوم و فنون و رشد ادراکی او دارد، از مصادیق بارز تکریم الهی نسبت به انسان در ساحت جسمانی محسوب می‌شود.^۴ همچنین، بر سرانگشتان انسان نیز فواید بسیاری مانند: دادن، گرفتن و سایر حرکات لطیف و اعمال دقیق و ظریف هنری و صناعی، مترتب است. علاوه بر این، خطوط سرانگشتان هر انسان منحصر به فرد است و به ندرت پیش می‌آید که خطوط سرانگشتان دو نفر کاملاً یکسان باشد. این نقوش از زمان تولد تا پایان عمر ثابت می‌مانند.^۵

نقد

الف) در مورد سمع، بصر و قوای ادراکی حسی که در آیه ۹ سوره سجده ذکر شده، باید توجه داشت که همان‌گونه که نویسنده محترم اشاره کرده‌اند، این آیه به بهره‌گیری انسان از قوای سمع، بصر و فؤاد در جهت قوه ادراک و فهم او اشاره دارد^۶ که مرتبط با بُعد روحانی انسان است، نه جسمانی. زیرا اگر منظور از سمع و بصر صرفاً گوش و چشم به‌عنوان ابزارهای جسمانی باشد، به تحقیق اثبات شده است که بسیاری از حیوانات در این ابزارها از انسان برتر هستند. به‌عنوان مثال، گوش برخی حیوانات که دارای ساختار تیزتر یا لاله‌های بزرگ‌تر است، برای شنیدن مناسب‌تر است،^۷ و انسان‌ها نیز برای دقت بیشتر در دریافت صداها و امواج، از این حیوانات الگو گرفته و ابزارهای مناسب را می‌سازند. همچنین، چشم بسیاری از حیوانات شکاری مانند عقاب‌ها از ویژگی‌های خاصی برخوردار است و قادر به دیدن چیزهایی هستند که از توانایی انسان خارج است و حتی

۱. سجده / ۹.

۲. بلد / ۹ - ۸.

۳. قیامت / ۴.

۴. ر. ک: مشایخی، کرامت انسان در قرآن و دلالت‌های مبنایی آن در مبحث شخصیت در روان‌شناسی، ص ۴۴ - ۴۳.

۵. ر. ک: همان، ص ۴۱.

۶. ر. ک: همان، ص ۴۳.

7. https://a_z_animals.com/blog/10_animals_with_the_best_hearing;
https://www.ifaw.org/international/journal/animals_best_hearing_world

می‌توانند فاصله ماهی از سطح آب را تشخیص دهند، در حالی که انسان به دلیل اختلاف سرعت نور در آب و هوا دچار خطا می‌شود.^۱

علاوه بر این، به قرینه کلمه «الأفئدة» که مراد از آن عضو صنوبری (قلب جسمانی) در بدن انسان نیست،^۲ منظور از سمع و بصر نیز همین ابزارهای جسمانی انسان نیست؛ بلکه این واژه‌ها به قوای ادراکی و شناختی انسان اشاره دارند که فراتر از ابزارهای فیزیکی است و مرتبط با بعد روحانی اوست. (ب) درباره ظرافت سرانگشتان انسان؛

اولاً تسویه بنان (سرانگشتان) که در آیه مطرح شده، به دقت و ظرافت خاص آنها در مقایسه با دیگر اعضای بدن انسان اشاره دارد و در مقام مقایسه انسان با سایر موجودات نیست.

ثانیاً طرح قدرت خداوند بر تسویه مجدد سرانگشتان انسان، که دارای ظرافت خاصی است، در پاسخ به کسانی است که در قدرت خداوند بر معاد شک دارند. این بیان، نشان‌دهنده کرامت انسان در این زمینه نیست؛ بلکه صرفاً تأکیدی بر قدرت الهی است. به عبارت دیگر، اثبات یک چیز، نفی آن از دیگران را در پی ندارد.

ثالثاً همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، هر موجودی متناسب با ویژگی‌های جسمانی خود اعمالی انجام می‌دهد که منحصر به نوع خود است و دیگران از انجام آن ناتوان هستند. بنابراین، اگر انسان با انگشتان خود کارهایی انجام می‌دهد که سایر موجودات قادر به انجام آن نیستند، در مقابل، به دلیل نداشتن اندام‌های خاص موجود در دیگر جانداران، از انجام کارهای آنها نیز ناتوان است. از این‌رو، اگر صرفاً بعد جسمانی را در نظر بگیریم، انسان در میان موجودات از ضعیف‌ترین آنها محسوب می‌شود و بسیاری از تکنیک‌ها و رفتارهای انسان از طبیعت الگوبرداری شده است.

علاوه بر این، امروزه ثابت شده است که برخی حیوانات دیگر، مانند کوالا، نیز دارای اثر انگشت منحصر به فرد هستند.^۳ همچنین، ویژگی‌هایی که درباره نقوش انگشت انسان گفته می‌شود، درباره خطوط و نقوش روی بال‌های برخی پرندگان و حشرات^۴ و نیز پوست گورخرها نیز صادق است.^۵ به عبارت دیگر، هر یک از این موجودات دارای نقوش منحصر به فردی هستند که آنها را از دیگر هم‌نوعان متمایز می‌کند.

1. https://naturenoon.com/animals_with_the_best_eyesight/

۲. ر. ک: مصباح یزدی، *انسان‌شناسی (معارف قرآن ۱۳)*، ص ۳۹۰-۳۹۱؛ جوادی آملی، *فطرت در قرآن*، ص ۲۵.

3. https://www.mcgill.ca/oss/article/did_you_know/koalas_have_fingerprints_just_humans.

4. Ibid.

5. https://www.nationalgeographic.com/animals/mammals/facts/plains_zebra

ج) در باره آیاتی مانند: «أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ * وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ»^۱

اولاً برخورداری از دو چشم و دو لب و زبان اختصاص به انسان ندارد. همان طور که پیش تر بیان شد از نظر کارایی این اعضا انسان قویتر از دیگر حیوانات نیست بلکه در برخی حیوانات کارایی چشم مثلاً خیلی بیشتر از انسان است.

ثانیاً این آیات که به برخی نعمت‌های ظاهری انسان اشاره می‌کنند، در سیاقی توبیخ‌آمیز، انسان را متوجه موهبت‌های الهی می‌کنند تا او را از سرکشی بازدارند. این آیات دلیلی بر برتری انسان بر سایر موجودات در این مواهب نیست.

اگر اشکال شود که به قرینه ادامه این سوره «وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ»^۲ آیات قبلی^۳ نیز دلالت بر کرامت جسمانی انسان دارد، با این توضیح که «نجدین» کنایه از راه خیر و شر است^۴ و چنین هدایتی مخصوص انسان است که کرامتی در بعد روحانی محسوب می‌شود، بنابراین آیات ماقبل نیز در بیان کرامت ذاتی انسان در بعد جسمانی است و به طور کلی برتری انسان در همه ابعاد وجودی را متذکر می‌شود، در پاسخ می‌گوییم:

۱. ذکر کرامت ذاتی در بعد روحانی، دلیل نمی‌شود که آنچه در بعد جسمانی بیان شده است، مربوط به کرامت ذاتی باشد. همان طور که در بررسی آیات ۱۲ تا ۱۴ سوره مؤمنون نیز به این نکته اشاره شد.

۲. هدایت، موهبت عامی است که همه مخلوقات الهی از آن برخوردارند: «رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى»^۵. انسان نیز به تناسب نحوه وجودی خود از این موهبت بهره‌مند است. از آنجا که انسان موجودی مختار است و همواره در معرض انتخاب میان امور مختلف و گاه متناقض قرار دارد، هدایت او نیز با آگاهی از راه خیر و شر صورت می‌پذیرد. بنابراین، کرامت ذاتی انسان به خود این نوع هدایت بازمی‌گردد، بلکه به نحوه وجود او مربوط است که زمینه چنین هدایتی را فراهم ساخته است.

۱. بلد / ۹ - ۸.

۲. بلد / ۱۰.

۳. بلد / ۹ - ۸.

۴. ر. ک: مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۱۶.

۵. طه / ۵۰.

ج) بررسی روایات تفسیری مرتبط با کرامت ذاتی جسمانی

یکی از دلایلی که بحث کرامت ذاتی انسان را به سمت بعد جسمانی سوق داده، وجود روایاتی است که در آنها به برخی مظاهر جسمانی کرامت ذاتی انسان اشاره شده است. مفسران نیز در تفسیر آیه تکریم، به این روایات استناد کرده‌اند. در این بخش از مقاله، به بررسی این روایات می‌پردازیم: بسیاری از مفسرانی که قائل به کرامت جسمانی انسان هستند، به دو روایت منسوب به ابن عباس استناد می‌کنند.^۱

سند این دو نقل، تنها در کتاب *الأمالی* شیخ الطائفة ذکر شده است:

۱. أَخْبَرَنَا جَمَاعَةٌ، عَنْ أَبِي الْمُفَضَّلِ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْبَغَوِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ الْحِمَاطِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ تَمِيمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مَيْمُونُ بْنُ مِهْرَانَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ (رَحِمَهُ اللَّهُ)، فِي قَوْلِهِ (عَزَّ وَجَلَّ) «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» قَالَ: لَيْسَ مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا وَهِيَ تَأْكُلُ بِفِيهَا إِلَّا ابْنَ آدَمَ فَإِنَّهُ يَأْكُلُ بِيَدِهِ.^۲

۲. أَخْبَرَنَا جَمَاعَةٌ، عَنْ أَبِي الْمُفَضَّلِ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ هَارُونَ بْنِ سُلَيْمَانَ الصَّبَّاحِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ السَّرِيِّ الصَّرِيرِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَازِمٍ أَبُو مُعَاوِيَةَ الصَّرِيرِيُّ، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى هَارُونَ الرَّشِيدِ، قِيلَ لِي: وَكَانَتْ بَيْنَ يَدَيْهِ الْمَائِدَةُ، فَسَأَلَنِي عَنْ تَفْسِيرِ هَذِهِ الْآيَةِ «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ» الْآيَةَ. فَقُلْتُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، قَدْ تَأَوَّلَهَا جَدُّكَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّاسٍ: أَخْبَرَنِي الْحَجَّاجُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْجَزْرِيُّ، عَنْ مَيْمُونِ بْنِ مِهْرَانَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي هَذِهِ الْآيَةِ «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» الْآيَةَ، قَالَ: كُلُّ دَابَّةٍ تَأْكُلُ بِفِيهَا إِلَّا ابْنَ آدَمَ فَإِنَّهُ يَأْكُلُ بِالْأَصَابِعِ.^۳

طبری نیز در تفسیر آیه تکریم، از ابن جریر چنین نقل می‌کند:

وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ذِكْرٌ لَنَا أَنَّ ذَلِكَ تَمَكُّنُهُمْ مِنَ الْعَمَلِ بِأَيْدِيهِمْ، وَ أَخَذَ الْأَطْعِمَةَ وَالْأَشْرَبَةَ بِهَا وَ رَفَعَهَا بِهَا إِلَى أَفْوَاهِهِمْ، وَ ذَلِكَ غَيْرُ مُتَيَسِّرٍ لِعَبَائِهِمْ مِنَ الْخَلْقِ، كَمَا: حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ، قَالَ: حَدَّثَنِي حَجَّاجُ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، قَوْلُهُ «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» الْآيَةَ، قَالَ: وَ فَضَّلْنَاهُمْ فِي الْيَدَيْنِ يَأْكُلُ بِهِمَا، وَ يَعْمَلُ بِهِمَا، وَ مَا سِوَى الْإِنْسِ يَأْكُلُ بِغَيْرِ ذَلِكَ.^۴

۱. برای نمونه، ر. ک: آلوسی، *روح المعانی*، ج ۸، ص ۱۱۲؛ بحرانی، *البرهان فی تفسیر القرآن*، ج ۳، ص ۵۵۱ - ۵۵۰؛ ثعالبی، *تفسیر الثعالبی*، ج ۶، ص ۱۱۵ - ۱۱۴؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۶، ص ۶۶۲.
۲. طوسی، *الأمالی*، ص ۴۸۹.
۳. همان، ص ۴۹۰ - ۴۸۹.
۴. طبری، *جامع البیان*، ج ۱۵، ص ۵.

علامه مجلسی در کتاب *بحار الانوار* روایتی از امام صادق علیه السلام بیان می‌کند که همین مضمون را تایید می‌کند:

مَجَالِسُ ابْنِ الشَّيْخِ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَمَاعَةٍ عَنْ أَبِي الْمُفَضَّلِ الشَّيْبَانِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ النَّخَعِيِّ عَنْ جَدِّهِ سُلَيْمِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدِ عَنْ نَصْرِ بْنِ مُزَاهِمِ الْمَنْقَرِيِّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الزُّبَيْرَانَ عَنْ عَمْرِو بْنِ خَالِدٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ ع فِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَ لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ عَلَى سَائِرِ الْخَلْقِ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ يَقُولُ عَلَى الرَّطْبِ وَ الْيَابِسِ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ يَقُولُ مِنْ طَيِّبَاتِ الثَّمَارِ كُلِّهَا وَ فَضَّلْنَاهُمْ يَقُولُ لَيْسَ مِنْ دَابَّةٍ وَ لَا طَائِرٍ إِلَّا هِيَ تَأْكُلُ وَ تَشْرَبُ بِفِيهَا لَا تَرْفَعُ بِيَدِهَا إِلَى فِيهَا طَعَامًا وَ لَا شَرَابًا غَيْرَ ابْنِ آدَمَ فَإِنَّهُ يَرْفَعُ إِلَى فِيهِ بِيَدِهِ طَعَامَهُ فَهَذَا مِنَ التَّفْضِيلِ.^۱

عیاشی در تفسیر خود روایت دیگری از امام باقر علیه السلام به نقل از جابر بن حیان نقل می‌کند که در آن، کرامت انسان به قامت ایستاده او نسبت داده شده است: عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) فِي قَوْلِهِ تَعَالَى «و فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» قَالَ: خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ مُنْكَبًا غَيْرَ الْإِنْسَانِ خَلَقَ مُنْتَصِبًا.^۲

۱. بررسی سندی

دو نقل مذکور از ابن عباس، علاوه بر اینکه واحد هستند، دارای ضعف سندی نیز می‌باشند. دلیل این ضعف آن است که نجاشی در کتاب *رجال* خود، ابوالفضل (یکی از راویان این دو روایت) را تضعیف کرده و می‌گوید: «کان فی أول أمره ثباتاً ثم خلط، ورأيت جل أصحابنا يغمزونه ويضعفونه».^۳ علاوه بر این، مصدر اولیه این نقل، به ابن عباس بازمی‌گردد، نه به معصومان علیهم السلام. همان‌طور که نقل مذکور در *تفسیر طبری* به ابن جریر ختم می‌شود. بنابراین، این نقل‌ها به دلیل مقطوع بودن نمی‌تواند به عنوان منبعی معتبر برای تفسیر قرآن مورد استناد قرار گیرد. روایتی که علامه مجلسی در کتاب *بحار الانوار* نقل می‌کند نیز دارای ضعف سندی است؛ هم به دلیل وجود «ابوالفضل شیبانی» در سند آن، و هم به این دلیل که علماء *رجال*، «نصر بن مزاحم» را فردی می‌دانند که از راویان ضعیف نقل می‌کند.^۴ روایت عیاشی نیز فاقد سند است.

۱. مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۵۷، ص ۲۹۸.

۲. عیاشی، *کتاب التفسیر*، ج ۲، ص ۳۰۲.

۳. نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۳۹۶.

۴. برای نمونه: ر. ک: نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۴۲۸، حلی، *الرجال (الأین داود)*، ص ۵۲۲، حلی، *رجال العلامة الحلی*، ص ۱۷۵.

۲. بررسی مفهومی

حتی با فرض پذیرش امتیازات مذکور برای انسان، این ویژگی از مصادیق کرامت جسمانی انسان محسوب نمی‌شود؛ زیرا به عنوان مثال آنچه باعث می‌شود انسان با دست غذا بخورد و برخلاف بسیاری از حیوانات، با دهان غذا نخورد، داشتن عقل و توانایی تمیز عاقلانه اوست که به او امکان می‌دهد اندام‌های خود را به شیوه‌ای هدف‌مند به خدمت بگیرد. در غیر این صورت، دستان حیواناتی مانند میمون‌سانان نیز از این قابلیت برخوردار است که بتوانند با دست غذا بخورند، و در عمل نیز گاهی این‌گونه غذا می‌خورند. بنابراین، ذکر این ویژگی تنها نشانه‌ای است برای نشان دادن برتری عقلی انسان است نه کرامت جسمانی او.

درباره روایت عیاشی نیز باید توجه داشت:

اولاً موجودات دیگری نیز از این موهبت برخوردار هستند.^۱

ثانیاً همه انسان‌ها از این ویژگی برخوردار نیستند. چه بسیار انسان‌هایی که به دلایل مختلف، مانند بیماری یا نقص‌های مادرزادی، از این موهبت محروم هستند یا آن را از دست می‌دهند. پیش‌تر بیان شد که امثال این ویژگی، با همگانی بودن و غیرقابل سلب بودن کرامت ذاتی انسان سازگار نیست.

۳. وجود روایات متقابل

از طرفی، روایاتی وجود دارند که به صراحت کرامت مذکور در آیه تکریم را به بهره‌مندی انسان از عقل و قوه عاقله نسبت می‌دهند. به عنوان مثال، امام هادی علیه السلام در بخشی از نامه‌ای طولانی که در رد عقیده جبر و تفویض و اثبات امر بین الامرین نگاشته‌اند، در تفسیر «صحت آفرینش» که امام صادق علیه السلام آن را یکی از شرایط امتحان برشمرده‌اند، به این آیه اشاره کرده و ملاک کرامت و فضیلت انسان را عقل او دانسته‌اند. ایشان همچنین منظور از آیات تقویم احسن^۲ و عدل در ترکیب^۳ را نیز عقل انسان بیان می‌کنند:

أَمَّا قَوْلُ الصَّادِقِ علیه السلام فَإِنَّ مَعْنَاهُ كَمَالُ الْخَلْقِ لِلْإِنْسَانِ وَ كَمَالُ الْحَوَاسِ وَ ثَبَاتُ الْعُقْلِ وَ التَّمْيِيزِ وَ إِطْلَاقُ اللِّسَانِ بِالنُّطْقِ وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاهُمْ

۱. ر.ک: مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۵۷، ص: ۲۷۲-۲۷۱.

۲. تین / ۴.

۳. انفطار / ۸-۶.

مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا) فَقَدْ أَخْبَرَ عَزَّ وَجَلَّ عَنْ تَفْضِيلِهِ بَنِي آدَمَ عَلَى سَائِرِ خَلْقِهِ مِنَ الْبَهَائِمِ وَالسَّبَاعِ وَدَوَابِّ الْبَحْرِ وَالطَّيْرِ وَكُلِّ ذِي حَرَكَةٍ تُدْرِكُهُ حَوَاشِ بَنِي آدَمَ بِتَمْيِيزِ الْعَقْلِ وَالتَّنْطِقِ وَذَلِكَ قَوْلُهُ «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» وَقَوْلُهُ «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ. الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ. فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ» وَفِي آيَاتٍ كَثِيرَةٍ فَأَوَّلُ نِعْمَةِ اللَّهِ عَلَى الْإِنْسَانِ صِحَّةُ عَقْلِهِ وَتَفْضِيلُهُ عَلَى كَثِيرٍ مِنْ خَلْقِهِ بِكَمَالِ الْعَقْلِ وَتَمْيِيزِ الْبَيَانِ.^۱

نتیجه

بررسی تفصیلی آیات و روایات مرتبط نشان می‌دهد که انتساب کرامت ذاتی به بُعد جسمانی انسان، با چالش‌های مفهومی و تفسیرپذیری متعددی مواجه است. هرچند برخی آیات و روایات به ویژگی‌های جسمانی انسان مانند: قامت راست، ظرافت سرانگشتان یا حسن صورت اشاره کرده‌اند، اما تحلیل دقیق آنها نشان می‌دهد که این ویژگی‌ها یا اختصاص به انسان ندارند، یا ریشه در بُعد عقلانی و روحانی او دارند. همچنین، شاخص‌های کرامت ذاتی همچون همگانی بودن، غیرقابل سلب بودن و تکوینی بودن، در ویژگی‌های جسمانی انسان به‌طور کامل صدق نمی‌کنند. در مجموع، می‌توان گفت که از دیدگاه قرآن، کرامت ذاتی انسان ریشه در بُعد روحانی او دارد و ویژگی‌های جسمانی در صورتی ارزشمند هستند که ابزاری برای تحقق این کرامت در ساحت معنوی و اخلاقی باشند. بنابراین، تأکید قرآن بر «تکریم بنی آدم» بیشتر ناظر به جایگاه رفیع انسان به‌عنوان موجودی دارای عقل، اختیار و توانایی تکامل معنوی است، نه صرفاً برتری‌های فیزیکی او نسبت به دیگر موجودات. این فهم می‌تواند تأثیر بسزایی در تبیین جایگاه انسان در نظام آفرینش و زمینه‌ساز تحقیقات بعدی در حوزه انسان‌شناسی قرآنی و نیز بازتعریف مفاهیمی مانند: حقوق بشر، عدالت، و اخلاق بر اساس کرامت ذاتی انسان باشد.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه، گردآوری سید رضی، تصحیح صبحی صالح. قم. دارالهجرة.
- ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۹۸ م). جمهرة اللغة. بیروت: دار العلم للملایین.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ ق). المحکم و المحيط الاعظم. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۱. حرانی، تحف العقول، ص ۴۷۱-۴۷۰.

- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحرير و التنوير. بيروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). معجم مقایس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ ق). تهذیب اللغة. بيروت: دار احیاء التراث العربی.
- اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸ م) (Universal Declaration of Human Rights)
- اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام (۱۹۹۰ م):
The Cairo Declaration on Human Rights in Islam
- آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بيروت: دار الکتب العلمیه.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. تحقیق بنیاد بعثت. قم: مؤسسه البعثة.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸ ق). تفسیر الثعالبی. بيروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۶ ش). کرامت در قرآن. تهران: رجاء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱ ش). تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۱۴ (صورت و سیرت انسان در قرآن). قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴ ش). تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۱۲ (فطرت در قرآن). قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵ ش). سرچشمه اندیشه. ج ۲. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ش الف). تسنیم. ج ۱۳. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ش ب). تسنیم. ج ۳. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ش ج). فلسفه حقوق بشر. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲ ش). تسنیم. ج ۲۸. قم: اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴ ق). تاج اللغة و صحاح العربیه. بيروت: دار العلم للملایین.
- حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ ق). تحف العقول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حلی، حسن بن علی (۱۳۴۲ ش). الرجال (ابن داود). تهران: دانشگاه تهران.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱ ق). رجال العلامه الحلی. نجف: دار الذخائر.
- خمینی، سید روح الله (۱۳۸۱ ش). تقریرات فلسفی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ القرآن. بيروت و دمشق: دارالعلم و الدار الشامیه.
- زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ ق). تاج العروس من جواهر القاموس. تصحیح علی شیری. بيروت: دار الفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل. بيروت: دار الکتب العربی.
- سادوک، بنیامین؛ ویرجینیا سادوک (۱۳۸۵ ش). خلاصه روان پزشکی. ج ۳. ترجمه نصرت الله پورافکاری. تهران: شهرآب.
- سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی. بيروت: دار الفکر.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بيروت: مؤسسه الاعلمی.

- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان لعلوم القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۲ ق). جامع البیان عن تأویل آی القرآن. قاهره: هجر.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق). الامالی. قم: دار الثقافة.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر. تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فراء، یحیی بن زیاد (۱۹۸۰ م). معانی القرآن. قاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۶ ق). کتاب العین. قم: دارالهجره.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. تهران: مکتبه الصدر.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: دارالهجره.
- قرشی بنابی، سید علی اکبر (۱۳۷۱ ش). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا (۱۳۶۸ ش). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش). تفسیر القمی. قم: دارالکتب.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). بحارالانوار. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مدنی، علیخان بن احمد (۱۴۲۶ ق). کتاب الطراز الأول و الكنز لما علیه من لغة العرب المعول. مشهد: مؤسسه آل البيت علیه السلام لاحیاء التراث.
- مشایخی، محمد مهدی (۱۳۹۷ ش). کرامت انسان در قرآن و دلالت های مبنایی آن در مبحث شخصیت در روان شناسی (رساله). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰ ش). به سوی خودسازی. نگارش کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳ ش). انسان شناسی (معارف قرآن ۳). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- مظفر، محمدرضا (۱۳۹۰ ش). اصول الفقه. قم: اسماعیلیان.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۱ ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵ ش). رجال النجاشی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- یدالله پور، بهروز (۱۳۹۱ ش). کرامت انسان در قرآن. قم: نشر ادیان.
- https://a_z_animals.com/blog/10_animals_with_the_best_hearing/
- https://naturenoon.com/animals_with_the_best_eyesight/ (December 4, 2021)
- https://ifaw.org/international/journal/animals_best_hearing_world (April 19, 2024)
- https://www.mcgill.ca/oss/article/did_you_know/koalas_have_fingerprints_just_humans (19 Jul 2019)
- https://www.nationalgeographic.com/animals/mammals/facts/plains_zebra

ب) مقاله‌ها

- آریان، حمید و محمدمهدی مشایخی (۱۳۹۸ ش). «کرامت ذاتی انسان در قرآن، مولفه‌ها و لوازم وجودی». قرآن شناخت. ۱۰ (۲) ۵۶-۳۷.
- افضلی، سید عبدالرئوف (۱۴۰۲ ش). «تبیین کرامت انسان بر پایه انسان‌شناسی فیلسوفان مسلمان». آموزه‌های فلسفه اسلامی. ۱۸ (۱) ۹۳-۷۳. doi.org/10.30513/ipd.2024.5815.1498
- خلج، محمد؛ کاظم قاضی‌زاده و محمدعلی ایازی (۱۴۰۳ ش). «جایگاه کرامت ذاتی انسان در مبانی اصول اعتقادات با تکیه بر روایات شیعی». مطالعات قرآن و حدیث. ۱۸ (۱) ۱۰۴-۷۷. doi.org/10.30497/qhs.2024.246081.3941
- رضایی اصفهانی، محمدعلی و صدیق حسین (۱۳۹۳ ش). «بررسی تطبیقی تفسیر آیه کرامت». مطالعات تفسیری. ۵ (۳) ۱۲۶-۱۱۱. Dor: 20.1001.1.22287256.1393.5.19.6.4
- فیض، محمدجواد و سید قاسم زمانی (۱۴۰۳ ش). «ضرورت یا امکان الهی بودن کرامت ذاتی انسان». مجله حقوقی دادگستری. ۸۸ (۳) ۳۶۲-۳۴۳. doi.org/10.22106/jlj.2021.129973.3495
- قاضی‌زاده، کاظم و مصطفی سلیمی زارع (۱۳۸۶ ش). «کرامت انسان در پرتو قرآن با تکیه بر اندیشه‌های امام خمینی (ع)». در: مجموعه مقالات همایش بین‌المللی امام خمینی (ع) و قلمرو دین، مجموعه آثار / ۳. تهران: عروج. ص ۱۹۱-۱۴۹.
- المیلاد، زکی (۱۳۹۱ ش). «المقولات المؤسسة لفکره حقوق الإنسان فی الإسلام». ثقافتنا. ۸ (۲). ۱۴۸-۱۳۵.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی